

IHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

ARŐIV BELGELERİ IŐIŐINDA ADIYAMAN HACI ABDÜLGANİ

(ŐARŐI) CAMİ'İ VAKFI*

ADIYAMAN HACI ABDULGANI (BAZAAR) MOSQUE FOUNDATION IN THE LIGHT
OF ARCHIVE DOCUMENTS

Bahattin TURGUT

Dr. Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı

Orcid Id: 0000-0003-4289-1350, e-mail: bahattinturgut02@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 08 Kasım 2019/ 08 November 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Aralık 2019 / 27 December 2019

Yayın Tarihi / Published: 22 Ocak 2020 / 22 January 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak - Bahar/ January – Bahar 2020

Cilt / Volume: 6 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 236-258

* “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'daki Vakıf Hizmetleri” adlı yüksek lisans tezimizde Hacı Abdülgani Vakfı birkaç arşiv belgesi ile değerlendirilmiş olup, sonraki araştırmalarımızda Hacı Abdülgani Vakfı'nın bir makaleye konu olacak derecede arşiv kaynağına sahip olduğu anlaşılmış olduğundan bu çalışma gerçekleştirilmiştir.

Öz

Hacı Abdülğani Vakfı, 16. yüzyıl ortalarında Hacı Abdülğani tarafından Adıyaman şehir merkezinde kurulmuştur. Vakıf, bir taraftan topluma hizmet veren cami merkezli kurumlarıyla diğer taraftan gelir kaynaklarıyla toplum hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Hacı Abdülğani'nin günümüze kadar ulaşan yegâne hayrî kurumu olan Çarşı Cami'î dinî yönden cemaate hizmet sunmaya devam etmektedir. Osmanlı döneminde sıbyan mektebi ile çocukların eğitimine; dâru'l-kurrâ'sı ile Kur'an eğitiminin gelişmesine; medresesi ile de gençlerin ve yetişkinlerin eğitim almasına vesile olmuştur. Hacı Abdülğani, mülkiyetindeki buğday pazarı ile çarşı da yer alan 60 kadar dükkânını vakfın akarı olarak tahsis etmiştir. Oraların kirasından elde edilen gelir ile vakfın bünyesinde çalışan personelin maaşları ödenmiş, hayrî kurumların giderleri karşılanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Adıyaman, Abdülğani Vakfı, Çarşı Cami'î, Dâru'l-kurrâ.

Abstract

The Mosque of Hacı Abdulgani foundation was founded by Hacı Abdulgani in the mid-16th century. On one hand, the foundation has made significant contributions to the city life of Adıyaman with its mosque- based charitable institutions serving the society, on the other hand with its incomes. Hacı Abdulgani mosque foundation continues to provide religious services to the community with its unique Bazaar mosque, which still exists today. It has conducted to the education of children with children's school, the development of Quran-based education with dâru'l-kurrâ and the education of the youth and adults with madrasah. Hacı Abdülğani allocated about 60 shops in the wheat market and bazaar as the property of the foundation. With the incomes of these shops, The salary of the personnel working under the foundation was paid and the expenses of the charitable institutions were met.

Keywords: Ottoman, Adıyaman, Abdulgani Foundation, Bazaar Mosque, Dâru'l-kurrâ.

Giriş

Hz. Peygamber ve ashabının infak yapmaya dair uygulamaları temelinde, tarih boyunca bütün İslam dünyasında varlığını sürdüren vakıf müessesesi, özellikle Osmanlı döneminde tekâmül ederek hayatın her alanına, memleketin her tarafına hizmet götürebilen bir kurum haline gelmiştir. Başta Osmanlı padişahları olmak üzere, hanım sultanlar, valiler, yöneticiler ve halktan hayırsever insanlar vakıflar kurarak dinî, kültürel ve sosyal alanda toplumun ihtiyacına cevap veren kurumlar inşa etmişlerdir.

Vakıfların topluma kazandırdığı hayır kurumları idare etmek ve devamlılığını sağlamak amacıyla gelir getiren gayrimenkuller, vakıf akarı olmak üzere tahsis etmişlerdir. Böylece günümüzde devletin sosyal kurumlarının gerçekleştirdiği birçok hizmeti, Osmanlı döneminde vakıflar, devlete yük olmadan, halktan hiçbir bedel beklemeden Allah rızası için yapmışlardır.

Osmanlı medeniyetinin oluşturduğu güçlü müesseselerden biri olan vakıf kurumunun çeşitli hizmetlerinin Adıyaman şehrinde de gerçekleştiğini Osmanlı arşivlerindeki belgelerden tespit etmek mümkündür. Osmanlı Devlet Arşivi incelendiğinde vakıflarla ilgili çok sayıda tasnifin mevcut olduğu görülmektedir. Bu tasniflerin başında evkaf defterleri gelmektedir. Cevdet Evkaf, Cevdet Maarif ve İbnü'l-Emin Evkaf tasnifleri de vakıfların faaliyetlerine dair çok önemli belgeler barındırmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde ise öncelikli olarak vakfiyeler ve vakıflara dair muhtelif bilgiler içeren belgeler vardır.

Vakıflar konusunda önemli kayıtları ihtiva eden Evkaf defterleri 19. yüzyıl sonlarında Adıyaman'da otuz civarında vakfın olduğunu bildirmektedir.¹ Bu vakıflardan dokuzu cami vakfı,² biri müstakil medrese vakfı,³ on bir kadarı ise zaviye vakfidir.⁴ İnsanların rahat yolculuk yapmasını sağlayan bir aded köprü vakfının da olduğu kayıtlarda yer almaktadır.⁵ Bunlara ilaveten evkaf defterinde yedi aded vakfın ismi zikredilmektedir.

Hacı Abdülğani vakfı, Adıyaman vakıfları arasında en çok arşiv belgesine sahip vakıflardan biri olmakla birlikte söz konusu arşivlerde bu vakfa dair bir vakfiyenin mevcudiyeti tespit edilememiştir. Fakat bazı arşiv belgelerinde vakfiyesinin mukayyet (kayıtlı) olmadığı beyan edilerek bu hususa açıklık getirilmiştir.⁶

¹ Osmanlı Arşivi (OA), *Evkaf Defteri (Ev.d)*, No. 34325.

² 1289 (1872) tarihli Evkaf defterine göre Hısnımansur kazasında faal durumda olan cami vakıfları şunlar idi: Cami'î Kebir Vakfı, Hoca Ali nam-ı diğer Kap Cami'î Vakfı, Abdülğani Cami'î Vakfı, Hoca Ömer Cami'î Vakfı, Sıratut Cami'î Vakfı, Yenipınar Cami'î Vakfı, İbrahim Bey nam-ı diğer Eskisaray Cami'î Vakfı, İmam Ağa Cami'î Vakfı, Şeyh Muhyiddin Arabî Cami'î Vakfı. Bilgi için bkz. OA, *Ev.d*, No. 34325.

³ 34325 nolu Evkaf defterine göre Hısnımansur kazasında genellikle camilerin bünyesinde medreseler mevcut olmakla birlikte müstakil bir medrese de mevcut idi. O da Eslemez Bey medresesi idi. Eslemez Bey Medresesine dair bilgi için bkz. OA, *Ev.d*, No. 34325.

⁴ 34325 nolu Evkaf defterine göre Hısnımansur kaza merkezinde ve civarında topluma hizmet eden zaviye vakıfları şunlardı: Şeyh Abdurrahman Erzincanî Zaviyesi, Çanakçı Dede Zaviyesi, Kadî Han Zaviyesi, Turuş Dede Zaviyesi, Bulduk Zaviyesi, Şeyh Mahmud Ensarî Zaviyesi, Zeyne'l-Abidin Zaviyesi, Ebuzer Gıfari Zaviyesi, Melekhan Zaviyesi, Şeyh Muhyiddin Arabî Zaviyesi, Nureddin Dede Zaviyesi. Bilgi için bkz. OA, *Ev.d*, No. 34325.

⁵ Sitilce yokuşunda Hacı Mehmed köprüsü bir vakıf hayrâtı olarak inşa edilmiştir. Bilgi için bkz. OA, *Ev.d*, No. 34325.

⁶ OA, *EV. MKT*, No. 2049.

Arşiv belgeleri, Hacı Abdülğani vakfının hizmetleri ve faaliyetleri ile Adıyaman şehir hayatına dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle önemli katkılarda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Hacı Abdülğani vakfı, hayrî kurumları ile bir külliye şeklinde gelişmiştir. Bu vakfı önemli kılan hususlar, hayrî kurumları ile Adıyaman şehir hayatına sosyal, dinî ve kültürel açıdan; gelir kaynağı olan dükkânlarıyla da ticaret ve ekonomik açıdan katkıda bulunmasıdır. Arşiv belgelerinin Hacı Abdülğani vakfının hizmetlerine dair önemli bilgiler ihtiva etmesi, bu vakfın Osmanlı döneminde önemli bir kurum olduğunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde sosyal ve dinî hayat üzerinde etkili olan vakıflara dair arşiv belgeleri incelendiğinde, Hacı Abdülğani vakfı başta olmak üzere Adıyaman ve çevresinde vakıflar aracılığıyla dinî, ilmî ve kültürel alanlarda önemli hizmetlerin gerçekleştirildiği görülmektedir. Vakıfların topluma yönelik gerçekleştirdiği hizmetler sayesinde Osmanlı döneminde Adıyaman'da eğitimi öne çıkaran, İslam kültürünü ve tasavvufi yaşantıyı yaygınlaştırmaya çalışan bilgili, kültürlü ve dinî eğitilmiş bir toplumun mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

1. Vakıf Kurucusu Olarak Hacı Abdülğani

Adıyaman'da Vakıf kurucusu olarak adı geçen Hacı Abdülğani'nin hayatına dair tarih kaynaklarında ve arşiv belgelerinde aydınlatıcı bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde yazıldığı izlenimi veren caminin cümle kapısı üzerindeki kitabesinde (Ek 4) caminin 965 (1557) yılında inşa edildiği bilgisi yer almaktadır ki bu tarih vakfın kuruluş tarihi olarak da kabul edilebilir.⁷

Hacı Abdülğani'nin vakfına dair arşiv belgeleri tetkik edildiğinde belgelerin 17. yüzyıl ile başladığı görülmektedir.⁸ Bu bilgidен hareketle Hacı Abdülğani'nin donun 16. yüzyıl Osmanlı Adıyaman'ında yaşamış bir hayırsever olduğu söylenebilir.

Hacı Abdülğani'nin adının arşiv belgelerine girmesine vesile olan onun kurduğu vakıftır. Hacı Abdülğani'nin hayrâtı olarak yaptırdığı cami, sıbyan mektebi, dâru'l-kurrâ ve medresenin olduğunu arşiv belgelerinden tespit etmek mümkün olmaktadır. Hacı Abdülğani, topluma hizmet edecek kurumları bina etmekle iktifa etmeyip onların kamu yararına idaresini devam ettirmek için kendi mülkiyetindeki 60 civarında dükkânını da vakfetmiştir.⁹ Ancak külliye oluşturulan cami dışında sıbyan mektebi, dâru'l-kurrâ ve medresenin günümüze ulaşmadığı görülmektedir.

Adıyaman halkı tarafından hayırseverliğinden dolayı "Hacı Abdülğani Baba" olarak anılan Hacı Abdülğani'nin günümüze kadar ulaşmış olan türbesi, yaptırdığı camisinin avlusunda yer almakta olup halen halk tarafından ziyaret edilmektedir. Arşiv belgeleri, onun türbesine hizmetle görevli türbedarların olduğunu ve bu türbedarların hizmetlerine karşılık vakfın bütçesinden maaş aldıklarını ortaya koymaktadır. 2 Şaban 1283 (10.12.1866) tarihli arşiv belgesi, İbrahim, Ahmed ve Abdülkadir isimindeki şahısların Hacı Abdülğani'nin türbesine müştereken türbedarlık yaptıklarını ortaya koymaktadır. Aynı belge, onlardan sonra

⁷ Hacı Abdülğani (Çarşı) Camii'nin cümle kapısı üstündeki kitabe (Ek 4).

⁸ OA, C. MF, No. 4445; OA, AE. SMHD. I, No. 22/1300; OA, C.MF, No. 7907; OA. C.EV, No. 27615.

⁹ OA. EV. MKT, No. 2040

Ahmed'in oğlu Şeyh Abdurrahman Efendi'nin türbedarlık görevini devam ettirdiği bilgisine yer vermiştir. Türbedarların türbeye yaptıkları hizmetlerine karşılık ayda 200 kuruş maaş aldıkları bilgisi de aynı arşiv kaydında yer almaktadır.¹⁰ Türbedarların görev yaptığına dair söz konusu arşiv belgesi, günümüzde Hacı Abdülgani (Çarşı) Cami'i avlusunda yer alan mekânın Hacı Abdülgani'nin türbesi mi veya makamı mı olduğu tartışmasını aydınlatır niteliktedir. Buna göre, söz konusu mekânın, vakfın kurucusu ve caminin bânisi olan Hacı Abdülgani'nin türbesi olduğu söylenebilir.

2. Hacı Abdülgani Vakfının Kuruluşu

Hacı Abdülgani adında bir toplum önderi tarafından Hısnımansur (Adıyaman) şehrinin çarşısında kurulan vakıf, arşiv belgelerinde genellikle "Hacı Abdülgani Cami'i Şerifi Vakfı,"¹¹ ismiyle yer almaktadır. Bu makalede söz konusu caminin günümüzde resmi kayıtlarda yer alan ve halk arasında bilinen "Çarşı Cami'i" ismi de ilave edilerek "Adıyaman Hacı Abdülgani (Çarşı) Cami'i Vakfı" başlığı kullanılmıştır. Metin içinde ise daha çok "Hacı Abdülgani Vakfı" kullanımını tercih edilecektir.

Adıyaman'ın hayırsever toplum önderlerinden biri olan Hacı Abdülgani tarafından kurulan vakfın vakfiyesinin mevcut olmadığı hususu 11 Rebi'ulâhir 1312 (12.10.1894) tarihli bir arşiv belgesinde Evkaf Nezareti muhasebe kalemine yapılan bir müracaata konu olmuştur. Yapılan incelemede söz konusu belgenin derkenarında, "...vakfiyesinin mukayyed olmadığı..."¹² belirtilmek suretiyle vakfiyenin mevcut olmadığı not edilmiştir. Vakfiyesinin düzenlenmemesi veya günümüze ulaşamaması sebebiyle Hacı Abdülgani vakfının kuruluş tarihi arşiv belgelerinde tespit edilememiştir. Ancak caminin giriş kapısı üzerindeki kitabede caminin inşa tarihi olarak kaydedilen 965 (1557) yılının vakfın kuruluş tarihi de olduğu söylenebilir.

Vakfiye, vakıf kurucusunun şartlarını ihtiva eden bir belge olduğundan Hacı Abdülgani'nin vakfiyeyi akdetmeden de bir takım şartları şifahî ve uygulamalı olarak ortaya koyabilmesi mümkün olmuştur. Hacı Abdülgani bir hayırsever olarak vakfını kurmuş, camisini ve eğitim kurumlarını yaptırarak toplumun hizmetine sunmuş, yaşadığı müddetçe vakfını kendi belirlediği ilkeler doğrultusunda yönetmiştir. Sonra onun vasiyeti doğrultusunda evlatları vakfın tevliyetini üstlenmeye devam etmişlerdir. Belgelerde bu durumu açıklığa kavuşturan bir bilgi olmamakla birlikte ortaya çıkan durum bunu ispatlar niteliktedir. Vakfın müstakil olarak yazılı bir belge şeklinde vakfiyesi mevcut olmadığı gibi arşivlere ait kayıtlarda da mevcut değildir. Bununla beraber onun hayattayken gerçekleştirdiği uygulamaları ve evlatlarına olan vasiyetleri sonucunda ortaya çıkan fiilî durum teamül-ü kadîmin oluşmasına yol açmıştır. Vakfın idaresi ve idamesi konusunda oluşan geleneğin titizlikle uygulanması vakıf kurucusunun ortaya koyduğu şartların asırlar boyu geçerli olmasına imkân tanımıştır. Oluşan geleneğe uygun olarak tarih boyunca gerçekleştirilen hizmetlere ve faaliyetlere dair arşiv belgelerinin mevcudiyeti bu vakfın hukuken devam ettiğinin delilidir. Arşiv belgeleri

¹⁰ VGMA,159.114/ 939.

¹¹ OA, C. MF, No. 4445; OA, EV. MKT, No. 2040; OA, C.EV, No. 27615; OA, C.EV, No. 94; OA, C.MF, No. 7907; OA, AE. SMHD. I, No. 22/1300.

¹² OA, EV. MKT, No. 2049.

esas alınarak Hacı Abdülğani vakfı incelendiğinde hayrî kurumları ve akarları ile Osmanlı döneminde topluma muhtelif alanlarda hizmet eden Adıyaman'ın en önde gelen vakıflarından biri olduğu görülmektedir.

2.1. Hacı Abdülğani Vakfının Yönetimi ve Denetimi

Hacı Abdülğani, hayırsever bir insan olarak Adıyaman şehir merkezinde kıymetli arsalarını ve ticaretin merkezinde yer alan 60 kadar dükkânını Allah rızası için vakfederek bir külliye yaptırmıştır. Vakfın, vakıf kurucusunun belirlediği esaslar doğrultusunda yönetilmesi esas olduğundan, belirlenen şartlara uygun işleyişinden en başta mütevellî sorumludur. Mütevellinin yaptığı işe “tevlîyet” denilmektedir.¹³ Vakfın gelirlerinin yerli yerince harcanıp harcanmadığının denetimi görevi ise nâzır unvanlı şahıs tarafından yerine getirilirdi. Nâzırın yaptığı işe ise “nezâret” denilirdi.¹⁴ Hacı Abdülğani Cami’i yönetim kadrosunda nâzır unvanlı kimselerin de görev yaptığı belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁵ Ayrıca Evkaf Nezaretinin kontrol ve denetimi de tüm vakıflarda olduğu gibi Hacı Abdülğani vakfı üzerinde de geçerli olmuştur.¹⁶

Vakfın ilk mütevellisinin vakıf kurucusunun kendisi olması asr-ı saadetten beri geçerli bir teamül olmuştur. Vakıf kurucusunun ölümünden sonra ise evlât ve ahfadının devam ettirmesi de bu teamülün bir sonucudur.¹⁷ Hacı Abdülğani’nin de hayattayken vakfını her vakıf kurucusu gibi idare ettiği söylenebilir. Onun vefatından sonra ise belgelerde yer aldığı üzere erbab-ı istihkak olarak zikri geçenlerin zürriyetinden evlatları olması oluşan geleneğin gereğidir.¹⁸ Nitekim vakıf üzerinde tevlîyete hak sahibi kimseler anlamına gelen erbab-ı istihkaktan olan kişilerin birden fazla olması durumunda tevlîyetin teczie edilerek hak sahibi olanlara hisse şeklinde tevdi edildiğini de arşiv belgeleri ortaya koymaktadır.¹⁹

Hacı Abdülğani vakfının gelirleri ve giderleri mütevellinin kontrolü ve sorumluluğu altında idi. Mütevellî, vakıf kurumlarda görev yapan personelin yevmiye veya maaşının

¹³ Tevlîyet ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. (İstanbul: MEB Yayınları 1971), 3: 484.

¹⁴ Nâzır-ı vakıf: Mütevellilerin tasarruflarına nezaret etmek üzere görevlendirilen kimse demektir. Nâzır, mütevellinin vakfın zararına olacak tasarruflarını tespit ettiği takdirde ilgili mercilere durumu şikâyet ederek görevden azledilmesine tevessül ederdi. Nâzır, bazen mütevellî anlamında da kullanılan bir terim olmuştur. Bilgi için bkz. Pakalın, 2: 666.

¹⁵ OA, AE. SAMD. III, No. 42/4111.

¹⁶ Evkaf Nezareti, mülhak vakıfları doğrudan idare etme yetkisine sahip olmamakla birlikte vakıfların idaresinde ve hizmetlerinde hukuka aykırı durumlara müdahale etme yetkisini haizdi. Gerektiği durumlarda vakfın akarından elde edilen gelirin muhasebesinin görülmesi, harcamaların vakfiyede yer alan ilkelere uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi gibi hususlar başta olmak üzere vakfa zarar verecek tasarruflarda bulunulmaması için teftiş ve denetleme yetkisi Evkaf Nezaretindeydi. Bu yetki çerçevesinde vakfın gidişatı ile ilgili şikâyetler de Evkaf Nezaretine yapılmaktaydı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. Baskı, (İstanbul: OSAV 1996), 73.

¹⁷ Hz. Ömer’in vakfına kızı Hz. Hafsa’yı ve ondan sonra zürriyetinden gelenleri mütevellî tayin etmesine dair bkz. Bahattin Turgut, “İslam Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği”, *ilted* 50 (Aralık / December 2018/2), 282; Nazif Öztürk, “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 11: 521.

¹⁸ OA, C. MF, No. 68/3389.

¹⁹ Osmanlı’da tevlîyet görevinin vâkıfın evlatları arasında teamül-ü kadîm üzere devam ettirilmesi ve gerektiğinde müştereken yürütülmesi Adıyaman Şeyh Abdurrahman Erzincanî Zaviyesi vakfı yönetiminde de görülmektedir. Bilgi için bkz. Bahattin Turgut, “Adıyaman Şeyh Abdurrahman Erzincanî Zaviyesi Vakfı”, *VD*, 50 (Aralık 2018/2): 52; OA, EV. MKT, No. 2049; OA, EV. MKT, No. 1407.

ödenmesinden sorumludur.²⁰ Evkaf Nezareti kayıtlarında yer alan 11 Rebûlâhir 1310 (2.11.1892) tarihli bir belgede vakfın gelirinin dağılımı ve paylaşımı söz konusu edilirken vakfiyesinin olmadığı, vakfın idaresi ve gelirlerin dağılımının teamül-ü kadim üzere gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.²¹

Arşiv belgeleri, Hacı Abdülğani vakfı mütevellisi ve nazırı hakkında bilgiler içerdiği gibi vakfın muhasebesinden sorumlu, yazışmalarını takib eden bir kâtibinin de olduğunu ortaya koymaktadır. Vakfın yönetilmesinden sorumlu kişilerin yanı sıra vakfa bağlı kurumlarda çalışan personel de görev yaptıkları alanlarda sorumluluklarını yerine getirerek vakfın daha iyi yönetilmesine katkı sağlamışlardır. Arşiv belgeleri vakfın yönetimi ve çalışan personeli ile ilgili faaliyet ve hizmetleri konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Arşiv belgelerinden bazıları vakıfların yönetimine veya hayrî kurumlarına yönetici veya personel atamalarını gösteren adına berat denilen belgelerden oluşmaktaydı.²² Vakıflarda görevli olan personelin atanmalarına dair beratların çeşitli olduğu görülmektedir. Bunların bir çeşidi mütevellinin başvurusu ve şehrin kadısının müracaatı sonucunda verilen beratlardır. Nitekim 20 Rebûlâhir 1137 (6.1.1725) tarihinde Hacı Abdülğani vakfının mütevellisi olan Abdulkadir bir dilekçe ile Hısnımansur kadısına müracaat ederek yevmî 4 akçe vazife ile vakfının nazırı olan Ahmed Halife'nin birkaç seneden beri "*terk-i diyar ve celây-i vatan etmekte yerinin hâlî ve hizmetinin muattal kaldığını*" ifade etmiştir. Bundan dolayı onun görevden alınarak yerine bu göreve layık ve erbab-ı istihkaktan Seyyid Ali'nin atanmasını arz etmiştir. Hısnımansur kadısı İbrahim Haşimî ise 1-10 Şaban 1140 (12-22.3.1728) tarihinde aynı dilekçenin derkenarına, Ahmed Halife'nin vakfın nazırı görevini yürütmekte iken hukuka uygun bir şekilde yerine dürüst bir vekil bıraktığını ifade ettikten sonra, Molla Ali isminde birinin karışıklığa sebep olacak şekilde haksız davranarak kendisine berat çıkarttığını ifade etmiştir. Molla Ali'nin beratının iptal edilerek yeniden Ahmed Halife'ye bir beratın verilmesini arz etmiştir. Ahmed Halife'nin beratının geçerli olup olmadığını tetkiki 24 Şaban 1140 (5.4.1728) tarihinde Anadolu muhasebesinde yaptırılmıştır. Adı geçen beratın Anadolu Muhasebesinde yazılı ve kayıtlı olup nezarete kaydının olduğu ifade edilmiştir. 1-10 Ramazan 1140 (10-20.4.1728) tarihli derkenar yazısında ise vakfın nezareti görevinin yevmi 2 akçe vazife ile nazır olan Osman'ın fevtinden oğlu Muhammed'e 15 Receb 1129 (25.06.1717) tarihinde tevcih olunduğunun rûznâmçe-i askeriyede mestur ve mukayyed olduğu ifade edilmiştir. Tek bir belgede mütevellî, kadı ve maliye nazırlığı tarafından yapılan tetkikler sonucunda 22 Ramazan 1140 (2.5.1728) tarihinde derkenara, "arîza mücebince... Ahmed

²⁰ OA, EV. MKT, No. 2040.

²¹ OA, EV. MKT, No. 2040.

²² Berat, Osmanlı diplomatliğinde Padişah tarafından bir memuriyete tayin, bir gelirin tahsisini veya bir şeyin kullanılma hakkını gösteren ve padişahın tuğrasını taşıyan belgedir. Beratlar çoğunlukla Maliye kalemlerinden verilirdi. Üst düzey bürokratların beratları Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde hazırlanırdı. Beratların bir kısmı da kadıaskerler tarafından verilirdi. Tevliyet, imamet, hitabet, vaizlik, müezzinlik, ders-i âmlık gibi vakıf kurumlardaki görevlere atananların beratları Maliye kalemlerinden birinden verilirdi. Vakıflarda görev alan müderris, muallim, şeyh, türbedar, cüzhân, mütevellî ve nâzır gibi bazı kimselerin tayinlerini kadıaskerler yaparak beratlarını verirlerdi. Bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı 1994): 134.

Halife'ye tevcih ve yedine berat verilmek...²³ kaydı düşülerek yeniden vakfın nazırlığı görevinin Ahmed Halife'ye bir berat düzenlenmek suretiyle verilmesi uygun görülmüş ve kadıasker tarafından da onaylanmıştır.

Erbab-ı istihkak geleneği ile yönetilen Hacı Abdülgani vakfı tevliyeti bazen bir kişi tarafından yürütülmüştür. Bazen de vakfı yönetmeye hak sahibi olanların birden fazla olması dolayısıyla tevliyet görevi teczie edilerek birden fazla kişiye verilmiştir. 11 Rebîulâhîr 1312 (12.10.1894) tarihli Evkaf Nezaretinin vakıf yönetimine dair yaptığı bir araştırmaya göre 10 Rebîulâhîr 1275 (17.11.1858) tarihinde Hacı Abdülgani Cami'i vakfının nısf hisse tevliyetine yetkili olmak üzere yevmi 10 akçe vazife ile Mehmed Efendi tayin edilmiştir. Yaklaşık bir sene sonra 25 Cemâziyelevvel 1276 (20.12.1859) tarihinde ise tevliyetin nısf-ı diğerine de el-Hac Mehmed Efendi b. Abdülmennan tayin olunmuştur. Mütevellilik görevinin adı geçen şahıslara tevdi edilmesi diğer görevlerde olduğu gibi berat ile gerçekleştirilmiştir.²⁴

Aynı şekilde 11 Cemâziyelevvel 1305 (25.01.1888) tarihli bir arşiv belgesi vakfa müteveli tayin edilmesine dairdir. Buna göre, Hacı Abdülgani vakfının mütevellisi olarak görev yapan Hacı Mehmed b. Abdülmennan, Mehmed b. Ebubekir ve Ömer b. Mustafa isimli şahıslar vefat etmişlerdir. Bunların vefatı sebebiyle vakfa müteveli olarak Şeyh Mehmed b. Ömer'in tayin edilmesi 28 Muharrem 1304 (27.10.1886) tarih ve 177 numaralı Malatya Sancağı meclis idaresi kararıyla Evkaf Nezaretine teklif edilmiştir. Evkaf Nezaretince teklif olumlu değerlendirilerek görev onaylanmıştır.²⁵ Hacı Abdülgani vakfının Nezaret-i Evkaf-ı Hümayûn'a mülhak vakıflardan olması sebebiyle teamül-ü kadime göre teşkil ettirilen vakfın yönetimi zaman zaman Evkaf Nezaretince denetlenmiştir.

3. Hacı Abdülgani Vakfının Hayrâtı (Hayrî Kurumları)

Adıyaman'da sosyal ve ekonomik hayatın hareketli olduğu çarşı merkezinde çok yönlü bir külliye inşa eden Hacı Abdülgani, halkın beş vakit namazda buluşacağı cami'i, çocukların eğitim görebileceği sıbyan mektebi, gençlerin ve yetişkinlerin eğitim alabileceği dâru'l-kurrâ ve medrese gibi toplumun ilmî ve kültürel yönden gelişmesine yardımcı olacak hayrî kurumları tesis etmiştir.

3.1. Hacı Abdülgani (Çarşı) Cami'i

Osmanlı arşiv belgelerinde genellikle "Hacı Abdülgani Cami'i" olarak geçmektedir. Bazı kaynaklarda, Adıyaman Müftülüğü kayıtlarında ve halk dilinde "Çarşı Cami'i" şeklinde yer almaktadır.²⁶ Caminin cümle kapısı üzerinde yer alan kitabesine göre Hacı Abdülgani Cami'i, 965 (1557) yılında Hacı Abdülgani tarafından ticarî hareketliliğin olduğu çarşı merkezinde bina edilmiştir.²⁷

²³ OA, AE. SAMD. III. No. 42/4111.

²⁴ OA, EV. MKT, No. 2040.

²⁵ OA, EV. MKT, No. 1407.

²⁶ 1290 senesi Ma'muretü'l-Aziz Salnamesi, 8. Baskı, (Ma'muretü'l-Aziz: Vilayet Matbaası 1290), tablo: 6.

²⁷ Hacı Abdülgani Cami'inin cümle kapısı üstündeki kitabesi Şair Şükrî tarafından gazel nazım biçimiyle Osmanlı Türkçesi ile yazılmış altı beyitten üç sütünden ibaret bir tarih manzumesidir. Yazı, celi sülüs tarzındadır. (Ek 3 ve Ek 4)

Hacı Abdülgani (Çarşı) Camii'ni, yüzyıllardır Adıyaman halkı için önemli bir ilim, ibadet ve irfan merkezi olmaya devam etmektedir. Toplumun problemlerini çözmede, birlik ve beraberliği sağlamada bu caminin etkisi büyük olmuştur. Camide din hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesine büyük önem verilmiştir. Din hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesi amacıyla ihtiyaç duyulan alanlara gerekli hademe-i hayrâtın²⁸ atanması vakıf yönetimince gerçekleştirilmiştir. Abdülgani Camii'ni vakfı yönetimince, vakıf kurucusunun şart koştuğu esaslar dâhilinde oluşan gelenek çerçevesinde camiye imam, hatip, vaiz, müezzin,²⁹ kayyım, miftahdar,³⁰ ferraş (temizlikçi)³¹, loğkeş (dam loğlayan), ihlashan³² (ihlas suresi okuyucusu), tebarekehan³³ (Mülk suresi okuyucusu), yasinhan³⁴ (Yasin suresi okuyucusu) ve fetihhan³⁵ (fetih suresi okuyan) gibi çok sayıda personel görevlendirilmiştir.

Camilerin fonksiyonlarını icra etmeleri, toplumun hizmet beklentisine cevap vermeleri için her bir camide asgari bir imamın görevlendirilmesi caminin fonksiyonunu yerine getirebilmesinin öncelikli şartıdır. Abdülgani Camii'nde de cemaate yönelik hizmetlerin yürütülmesi için imam tayinine önem verilmiştir. Arşiv belgelerinde bu görev genellikle "imamet" kavramıyla ifade edilmiştir. Camilerle ilgili vakıflar kuran hayırsever insanlar, düzenledikleri vakfiyelerinde camiye tayin edilecek hademe-i hayrâtın başında imamı zikretmişlerdir. Hacı Abdülgani camii'ni vakfının geleneğe uygun olarak devam ettirilen teamül-ü kadimi de bunu göstermektedir. Hacı Abdülgani Camii'ne imam tayininde ikinci imamın da tayin edildiği görülmüştür.³⁶ Hacı Abdülgani vakfı hayrî kurumlarının hizmetleri ve bu kurumlarda çalışan hademe-i hayrâtın üstlendiği görevine karşılık alacağı ücret genellikle belgelerde belirlenmiştir.

Aynı şekilde Osmanlı arşivinde ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde mevcut bazı belgeler Abdülgani Camii'ne imam başta olmak üzere personel tayini konusuna açıklık getirmektedir. 25 Cemâziyelâhir 1092 (12.7.1681) tarihli Hısnımansur kadısı Himmet'in sunduğu bir dilekçede Ahmed isminde birinin camide imamlık yapmakta iken görevini terk ettiği ve sonrasında ise memleketten ayrıldığı ifade edilmiştir. Ondan boşalan imamet görevine Seyyid Mehmed'in tayin edilmesi arz edilmiştir. Seyyid Mehmed'e bir berat verilerek

²⁸ Hademe-i hayrât: Osmanlı Devleti'nde hayır hizmetlerinde çalışan memurlar için kullanılmıştır. Bu terim ile cami görevlileri kastedilmektedir. İmam, hatip, vaiz ve müezzin ilmiye sınıfına mensup görevliler olup hepsinin ortak adı hademe-i hayrâttır. Hademe-i hayrât terimi, cami görevlileri anlamında Cumhuriyet döneminde de kullanılmaya devam etmiş, 22 Haziran 1965 tarihli ve 633 sayılı kanunla "hademe-i hayrât" terimi "cami görevlileri" şeklinde değiştirilmiştir. Bilgi için bkz. Tuğba Aydeniz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hademe-i Hayrât", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açından) 08-09 Ekim 2018 Malatya, Bildiriler Kitabı*, (Ankara: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Aralık 2018), 1: 710-712.

²⁹ Aylık 150 kuruş maaşla Ebuzer, İshak ve Abdurrahman Efendilerin müezzin olarak tayin edildiğine dair bkz. VGMA, 159.114/ 939.

³⁰ Miftahdâr: Caminin anahtarlarından, camiye açıp kapatmaktan ve caminin eşyasını korumaktan sorumlu kimse demektir. Camide yevmi 6 akçe vazife ile *miftahdâr* görevlendirildiğine dair belge. OA, EV. MKT, No. 977.

³¹ Camide yevmi 7 akçe vazife ile ferraş tayin edildiğine dair belge. OA, EV. MKT, No. 977.

³² Yevmi 8 akçe vazife ile Ömer b. Abdülmennan'ın ihlashan tayin edildiğine dair belge. OA. C. EV, No. 94.

³³ OA, AE. SMST. III, No. 52/3830; OA, AE. SABH. I, No. 244/16299.

³⁴ VGMA. 159. 114/ 939.

³⁵ OA, EV. MKT, No. 2040

³⁶ 19 Receb 1289 (22.9.1872) tarihli bir arşiv belgesine göre Hacı Abdülgani Camii'nde imam-ı evvel yevmi 16 akçe vazife ile, imam-ı sâni yevmi 12 akçe vazife ile görev yapmaktadır. Bilgi için bkz. OA, EV. MKT, No. 2040

münhal olan imamlık görevine atandığı belgenin derkenarında yer alan onaydan anlaşılmaktadır.³⁷ Ayrıca Hısnımansur kadısı Seyyid Mehmed Emin'in sunduğu 15 Cemâziyelevvel 1226 (9.6.1811) tarihli bir belgede Hacı Abdülganî Cami'i'nde yevmi 8 akçe vazife ile imamet görevini yürütmekte iken vefat eden Mehmed Said Efendi'nin yerine Seyyid Abdurrahman Efendi'nin aynı ücreti almak üzere tayin edildiği ifade edilmektedir.³⁸ Ondan yaklaşık yetmiş sene sonra artık akçenin yerini kuruşa bıraktığı bir dönemde 7 Cemâziyelevvel 1297 (17.4.1880) tarihli bir belgede İbrahim Efendi b. Hafız Mehmed'in aynı camiye aylık 150 kuruş maaşla atandığı zikredilmektedir.³⁹

Beratla imam tayin edilen Hacı Abdülgani camiine aynı şekilde vaiz de tayin edilmiştir. Çünkü camilerin önemli tarihî fonksiyonlarından biri de cemaati dinî konularda vaaz ve nasihatlerle aydınlatmak olmuştur. Bu fonksiyonun vaiz ve nasih unvanlı ilim erbabı tarafından icra edildiğini, namazlardan önce veya sonra yerine getirildiğini arşiv belgeleri ortaya koymaktadır. Bu anlamda Hacı Abdülgani Cami'i'nde de halkın dinî konularda aydınlatılması için farklı tarihlerde vaiz,⁴⁰ nasih,⁴¹ Cuma vaizi,⁴² iydeyn vaizi⁴³ gibi değişik unvanlarla vaizlerin tayin edildiğini yine arşiv belgeleri ışığında tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu konuda 26 Zilkade 1146 (1 Mayıs 1773) tarihli Hısnımansur kadısı Ahmed'e ait bir arzda Hacı Abdülgani cami'inde bayram gecelerinde vaaz edecek bir vaizin "lazım" ve "mühim" olduğu vurgulanarak derhal bir vaizin görevlendirilmesine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. 2 Muharrem 1147 (4.6.1734) tarihli onayla talebin dikkate alınarak Hasan Efendi'nin Hacı Abdülgani Cami'i'nin iydeyn (Ramazan ve Kurban bayramı) vaizliğine yevmi 6 akçe vazife ile tayin edilmiştir.⁴⁴ Bununla birlikte Mehmet Sadık Efendi, 1201 (1786) tarihli bir arzuhalde yevmi 4 akçe ücret alarak Hacı Abdülgani Cami'inde vaizlik yaptığını, fakat beratını kaybettiğini ifade ederek kendisine yeniden bir berat verilmesi hususunu arz etmiştir. Beratın yenilenmesi uygun görülerek Mehmet Sadık Efendi'ye yeniden bir berat verildiği belgenin derkenarında yer alan nottan anlaşılmaktadır.⁴⁵ Hacı Abdülganî Cami'i'nde vaizlik hizmetlerine dair belgeler, Cuma ve Bayram vaizliklerine ayrı ayrı kadroların tahsis edildiğini ifade eder mahiyettedir. Bu belgelerden vaaz ve nasihat yoluyla cemaati aydınlatmaya yönelik vakıfların önemli hizmetler gerçekleştirdikleri görülebilir.

Hacı Abdülgani cami'ine cemaate yönelik hizmette verimliliği geliştirmek, bir bakıma cemaatin camiye olan bağlılığını arttırmak amacıyla günümüz kadrolarından çok farklı hizmet kadrolarının ihdas edildiğini belgeler ortaya koyar mahiyettedir. Bu kadrolardan biri ihlashan kadrosudur. İhlashan, farz namazlara başlamadan ikamet öncesi ihlas suresini açıktan okuyup sonunda fatiha diyerek cemaatin camiye yaptırmanın ruhuna beş vakit namazda Fatihalar okumasına vesile olan görevliye denilmektedir. Mesela, 4 Cemâziyelevvel 1276 (30 Kasım 1859) tarihli Hısnımansur kadısı Hacı Muhammed

³⁷ OA, *AE. SMMD. IV*, No. 18 /1976.

³⁸ OA, *C.EV*, No. 29209.

³⁹ VGMA, 159, 168/1375.

⁴⁰ OA, *EV. MKT*, No. 977; OA, *EV. MKT*, No. 1447; OA, *AE. SMHD. II*, No. 71/ 5296.

⁴¹ OA, *EV. MKT*, No. 977.

⁴² OA, *C. MF*, No. 8978.

⁴³ VGMA, 159.114/ 939; VGMA. 200. 132 /1132.

⁴⁴ OA, *C. MF*, No. 7093.

⁴⁵ OA, *C. MF*, No. 8978.

Nuri'nin sunduğu bir il'lama göre Hacı Abdülganî Camii'nde Ömer b. Abdülmennan yevmi 8 akçe vazife ile ihlashan olarak görev yapmaktayken yirmi sene önce bu görevi terkederek Medine-i Münevvere'ye göç etmiş ve oraya yerleşmiştir. Görevini terkedene Ömer b. Abdülmennan'ın yerine kardeşi Muhammed'in tayin edilmesi talep edilmiş ve tayin gerçekleşmiştir.⁴⁶

Arşiv belgeleri Hacı Abdülganî Camii'nde camide imam, müezzîn, vaiz⁴⁷ ve ihlashândan başka caminin anahtarlarını taşımakla ve camiyi açıp kapatmakla görevli miftahdârın,⁴⁸ caminin temizliğinden sorumlu ferraşın⁴⁹ görev yaptığını da ifade etmektedir.

14 Safer 1279 (14.08.1862) tarihli bir atama kararına göre Seyyid Mehmed b. Ömer aylık 150 kuruşa öğle namazından önce Yasin okumak üzere yasinhan unvanlı bir görevli tayin edilmiştir. Bu göreve tayin edilen zatın Yasin suresinden başka Mülk, Fetih, ihlas, cüz ve aşırhânlık cihetlerini de ifa etmesi şart koşulmuştur. Şart koşulan görevleri ifa etmesi karşılığında aylık 150 kuruş maaş takdir edilmiştir.⁵⁰ Bu görevlerden başka ikindi namazından önce Mülk suresini okumakla görevli sure-i mülkhân (tebarekehân);⁵¹ Cuma günü Cuma namazından önce cemaate Muhammediye okuyan muhammediyehân⁵² unvanlı personel de atanmıştır. Bu da göstermektedir ki Adıyaman'da Hacı Abdülganî Camii'nde din hizmetlerini yürütmek üzere çok farklı unvanlarda hademe-i hayrât görev yapmaktadır. Bundan da Hacı Abdülganî'nin yaptırdığı vakıf eserlerden günümüze kadar ulaşan camisinin sunduğu hizmetleriyle Adıyaman toplumu üzerinde çok etkili olduğu söylenebilir.

1326 (1908) yılında Adıyaman çarşısında çıkan bir yangında bazı dükkânlarla birlikte caminin eyvanı da yanmıştır. Yanan eyvan Hacı Muhammed Can adındaki bir hayırsever tarafından genişletilerek restore edilmiştir.⁵³ Cumhuriyet döneminde vakıfların tarihî fonksiyonlarını kaybetmesi sonucunda camilerin idaresi ve idamesinde sıkıntılar baş göstermiştir. Cami ve benzeri hayrî kurumların bakım ve onarımlarını gerçekleştirecek tüzel kişiliklere ihtiyaç hâsıl olması sonucunda 1957 yılında Adıyaman Merkez camilerini yaptırma ve onarma derneği kurulmuştur. Kurulduğu sene faaliyetlerine başlayan dernek ilk faaliyet olarak Hacı Abdülganî (Çarşı) Camii'ni onararak tavanını ahşap bir kubbe ile örtmüştür.⁵⁴ Tarih içinde orijinal yapısından kayıplar olsa da Çarşı Camii, Anıtlar Yüksek Kurulu

⁴⁶ OA, C. EV, No.19342.

⁴⁷ OA, EV. MKT, No. 1447; VGMA, 159.114/ 939; OA, C. MF, No. 8978

⁴⁸ OA, EV. MKT, No. 977.

⁴⁹ OA, EV. MKT, No. 980; VGMA, 159.114/ 939.

⁵⁰ VGMA. 159, 114/ 939.

⁵¹ OA, EV. MKT. CHT, No. 411/ 4; VGMA. 159. 114/ 939.

⁵² Muhammediyehân: Hz. Peygamberin ve ashâbın hayatının nazmedilmiş şeklini Yazıcıoğlu Mehmed'in kaleme aldığı Muhammediye kitabından bir mevlid edasıyla okuyana verilen unvandır. Bu okuyucular camilerde cemaate okudukları gibi köy odalarında da büyük bir şevkle Muhammediye kitabından okuyarak toplumda Hz. Peygamber sevgisini hâkim kılmaya çalışmışlardır. Bilgi için bkz. Mustafa Uzun, "Muhammediye" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2005), 30: 587.

⁵³ *Çarşı Camii kitabesi* (Ek 3).

⁵⁴ Şeker, Adıyaman 1973 İl Yıllığı, 59.

Başkanlığı tarafından 1977 yılında tarihî eski eser olarak tescil edilerek korumaya alınmıştır.⁵⁵ Bu tescile rağmen caminin ahşap kubbesinin zamanla çürümesi, cami tavanının damlaması ve yağmur sularının zemine akması sebebiyle adı geçen dernek tarafından 1982 yılında ahşap kubbesi yıktırılarak beton kubbeye tahvil edilmiştir.⁵⁶

Caminin minaresinin ilk defa hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak üzerindeki kitabesine (Ek 5) göre minare 1323 (1905) yılında bir deprem sonucu yıkılmıştır. Daha sonra hayırsever insanların duyarlılığı sayesinde yeniden inşa edilmiştir. 1986 yılında Adıyaman bölgesini sarsan depremde minare tekrar yıkılmıştır. Adıyaman Merkez camilerini yaptırma ve onarma derneğinin minareyi onarma teşebbüsü caminin 1977 yılında eski tarihi eser olarak tescil edildiği gerekçesiyle Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından engellenmiştir.⁵⁷

1993 yılında cami ve çevresinde kadastro çalışmaları gerçekleştirilirken arsası Türkiye Diyanet Vakfı Adıyaman Şubesi adına tescil edilmiştir. Tapusu Türkiye Diyanet Vakfı'na ait olsa da caminin eski tarihî eser olarak tescil edilmiş olması camide yapılacak onarım ve tadilatın Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün onayına bağlanmasına yol açmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı, onarım masraflarının yüksek maliyetli olmasını gerekçe göstererek Adıyaman Tapu Sicil Müdürlüğü'nün 31.12.2013 tarih ve 15405 sayılı işlemi ile caminin mülkiyetini Vakıflar Genel Müdürlüğüne devretmiştir.⁵⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü caminin ve minarenin tarihî dokusunu muhafaza ederek restorasyonunu gerçekleştirmek için 2016 yılında bir mühendislik firmasına cami ve minarenin restorasyonuna dair bir rapor hazırlatmıştır. Raporla minarenin kesme taş malzeme ile tamamlanması ve caminin batı tarafını kapatan yapının yıktırılarak caminin batı cephesinin tamamen açılması hususları öngörülen müdahaleler arasında zikredilmektedir.⁵⁹

⁵⁵ Çarşı Cami'i, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 12.02. 1977 tarih ve A 351 sayılı kararı ile eski eser olarak tescil edilmiştir.

⁵⁶ Mustafa Sucu, Adıyaman İli ve İlçeleri, (Gaziantep: Yeni Zamanlar Dağıtım 1992), 46.

⁵⁷ Adıyaman Merkez camilerini yaptırma ve onarma derneği minareyi yeniden yaptırmaya teşebbüs ederken Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü olaya müdahil olarak Çarşı Cami'i'nin Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 12.02. 1977 tarih ve A 351 sayılı kararı ile eski eser olarak tescil edildiğini 19.03.2012 tarih ve 637 sayılı yazı ile Türkiye Diyanet Vakfı Adıyaman Şubesi'ne bildirmiştir. Eski eser olarak tescil edilen caminin ve minaresinin bakım ve onarımının Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun 05.11.1999 tarih ve 660 sayılı ilke kararı doğrultusunda yürütülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu ilke kararı doğrultusunda cami ve minarenin bakım ve onarımı için gerekli projenin hazırlanarak ilgili vakıflar müdürlüğü aracılığıyla Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğüne iletilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bu durum tarihî camiyi korumaya almayı hedeflerken minarenin uzun yıllar yarım kalmasına sebep olmuştur. Adıyaman Tapu Sicil Müdürlüğü, 25.3.1993 tarih ve 23054 sayılı tapu senedi ile Çarşı Camii mülkiyeti Türkiye Diyanet Vakfı Genel Merkezine tapulanmıştır. 2020 yılı itibarıyla minarenin onarımı 34 seneden beri onca çabalara rağmen gerçekleştirilememiştir. Onarım için projenin hazırlanarak ilgili vakıflar müdürlüğü aracılığıyla Kültür Müdürlüğü Bölge Koruma Müdürlüğüne iletilmesi gerektiği Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 19.03.2012 tarih ve 637 sayılı yazı ile Türkiye Diyanet Vakfı Adıyaman Şubesi'ne bildirilmiştir.

⁵⁸ Adıyaman Tapu Sicil Müdürlüğü, 31.12.2013 tarih ve 15405 sayılı tapu senedi ile Çarşı Cami'i mülkiyeti Türkiye Diyanet Vakfından Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiştir.

⁵⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Şanlıurfa Bölge Müdürlüğü'nün Detay Mimarlık adlı kuruluşa 2016 yılında hazırlattığı restorasyon raporu Yüksek Mimar Rıdvan Savaşçıoğlu ve Uzman Sanat ve Mimarlık Tarihçisi Erdal Zeki Tomar imzasını taşımaktadır. 11 sayfadaki ibaret olan rapor 21 madde olarak bilimsel koruma- onarma

3.2. Hacı Abdülğani Sıbyan Mektebi

Hacı Abdülğani vakfına ait bir sıbyan mektebinin olduğu arşivlerde görülmektedir. Çocuklara okuma yazma ile dini bilgilerin verildiği, matematikten dört işlem ve diğer basit bilgilerin öğretildiği okula Osmanlı döneminde sıbyan mektebi denilirdi. Genellikle her caminin bitişiğinde yer alan, daha çok cami imamlarının öğretmenliğini yürüttüğü, çoğunlukla taştan yapılmış binalar olduğundan adına "taş mektep"; hemen hemen her mahallede bulunmaları sebebiyle de "mahalle mektebi" adı verilen bu eğitim kurumları memleketin ilk eğitim kurumları idi.⁶⁰ Sıbyan mektebine başlama yaşı 4 ile 6 yaş arası idi. Bununla beraber çoğunlukla çocuklar 6 yaşında mektebe başlatılmıştır. Oluşan ortam ve imkânlar doğrultusunda çocuklarını 7 yaşında sıbyan mektebine verenler de olmuştur. Sıbyan mekteplerinin tahsil müddeti 1846 tarihli bir tezkirede dört yıl olarak belirtilmiştir.⁶¹

Hacı Abdülğani Camii bünyesinde bulunan sıbyan mektebinde çocukların eğitimine dair faaliyetlerin yürütüldüğü arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Sıbyan mektebinde eğitim-öğretim bakımından bir sürekliliğin olduğu arşiv belgelerindeki muallim talebinden de görülmektedir. Nitekim 2 Rebûlevvel 1217 tarihinde padişaha bir arzuhal sunan Abdullah b. Kasım, Hacı Abdülğani Camii'ni vakfı gelirinden karşılanmak şartıyla yevmi 4 akçe ücretle yarım hisse sıbyan mektebi muallimi olan Seyyid Ömer ve Seyyid Hüseyin bu görevi müştereken yürütmekte iken Seyyid Ömer çocuksuz bir şekilde vefat etmiştir. Yerine geçecek oğlu olmadığından arzuhal sahibi Abdullah b. Kasım söz konusu görevin kendisine tevdi edilmesini arz etmektedir.⁶² Abdullah b. Kasım'ın beş gün sonraki tarihle ikinci bir arzuhal daha sunduğu görülmektedir. Bu dilekçesinde ise muallimliği müştereken yürütmekte olan Seyyid Hüseyin'in mutasarrıfı olduğu rubu' (1/4) hisse sıbyan mektebi öğretmenliği hissesinden feragat ettiğini ifade ederek, o hissenin de vefat eden Seyyid Ömer'in hissesi ile birleştirilerek kendisinin tek başına sıbyan mektebi muallimi olarak görevlendirilmesini talep etmiştir. Dilekçelerin onaylanmış ve Abdullah kendisi için düzenlenen bir beratla sıbyan mektebine muallim olarak görevlendirilmiştir.⁶³ Bu durum sıbyan mektebinde bazen bir tek muallimin, bazen de birden fazla muallimin görev yaptığını gösterir niteliktedir.

Hacı Abdülğani sıbyan mektebinde 10 Zilkade 1238 (19.7.1823) tarihinde Seyyid Hüseyin Halife Velideş adındaki muallim bir başkası ile müştereken bu görevi yürütmektedir. Adı geçen muallim bu görevi yürütmekte iken ilgili makama müracaatta bulunarak görev beratının tecdidini arz etmiştir. Bu müracaat üzerine Seyyid Halife Hüseyin Velideş'in yarım hisse sıbyan mektebi muallimliğine dair beratı yenilenmiştir.⁶⁴ Kendisine verilen beratla,

ilkeleri doğrultusunda düzenlenmiştir. Raporda bir defada ve radikal biçimde, kökten veya toptan, geri dönüşü mümkün olmayan uygulamaların yapılmamasına dikkat çekilmiştir. Ayrıca kaynağı belirlenememiş sorunlar için izleme süreçlerinin tanımlanmasının ve uygulama sırasında şantiyede bir sanat tarihçisinin bulunmasının sürecin sağlıklı yürütülmesi için faydalı olacağı ifade edilmiştir. Bilgi için bkz. Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 22.02.2017 tarih ve 2415 sayılı karar eki, Adıyaman Çarşı Camii Restorasyon Raporu, s. 11.

⁶⁰ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları 1999), 333.

⁶¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cahit Baltacı, "Mektep", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları 2004), 29: 6.

⁶² OA, C. MF, No. 8941; OA, C. MF, No. 7907.

⁶³ OA, C. MF, No. 7907.

⁶⁴ OA, C.MF, No. 4445.

sıbyan mektebi muallimliğine devam etmesi ve diğer hususlar şöyle ifade edilmektedir: “*İşbu rafii, tevkii, refiü's-şanı bakani es-Seyyid Hüseyin Halife Velideş yedinde olan atik beratın darsaadetiüme götürüp teccidin rica etmeğın... hakkında mezid inayeti padişabanem vücuda götürüp, atik beratın mucebince tarib-i mezburdan müceddeden bu berat-ı hümayunu verdim... ve buyurdum ki, es-Seyyid Hüseyin Velideş varup, alup, sabık üzre cibet-i mezküre mutasarraf olup... eday-ı hizmet eyledikten sonra tayin olunan yevmî 4 akçe vazifenin evkaf-ı mezbüre mahsülünden mütevellisi olanlar yedinden alup mutasarraf ola.*” Bu şekilde görevin yürütülmesi ve hak ettiği maaşının vakfın bütçesinden ödenmesi hususları 10 Zilkade 1238 tarihinde verilen beratta açıklanmış olmaktadır.⁶⁵

3. 3. Hacı Abdülganî Dâru'l-kurrâsı

Ev, yer, mekân gibi manalara gelen “dâr” ile “okuyan” anlamındaki kârî kelimesinin çoğulu olan “kurrâ” kelimelerinden oluşan “dâru'l-kurrâ”, Kur'an-i Kerim'in öğretildiği, kısmen veya tamamen ezberletilerek Kur'an hafızlarının yetiştirildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği eğitim kurumları için kullanılmıştır. Bazı İslam ülkelerinde bu eğitim kurumlarına “Daru'l-Kur'an” ve “Dâru'l-Huffâz” da denilmiştir.⁶⁶ Nitekim Osmanlı döneminde de Kur'an eğitimi “dâru'l-kurrâ” denilen eğitim kurumlarında gerçekleştirilmiştir.⁶⁷ Osmanlı eğitim ve öğretim sistemi içinde yer alan ihtisas medreselerinden olan dâru'l-kurrâ, sıbyan mektebinden mezun olanların Kur'an eğitimi aldıkları bir kurum idi. Başlangıç mahiyetindeki dâru'l-kurrâda hafızlık yapan bir kimse, daha sonra yüksek seviyedeki bir dâru'l-kurrâ'ya devam ederdi. Bu müesseseler, okutulan derslerle ilgisi bakımından genellikle camiler içinde veya çevresinde tesis edilirdi. Dâru'l-kurrâların başında bulunana “şeyhül-kurrâ” adı verilirdi. Devrin en iyi kuran okuyucuları dâru'l-kurrâlarda yetişirdi.⁶⁸

Arşiv belgelerinde Hacı Abdülganî Camii bünyesinde de bir dâru'l-kurrâ olduğu görülmektedir. Arşiv belgeleri bu dâru'l-kurrâ'da liyakatli kimselerin Kur'an muallimi olarak görevlendirildiğini, liyakatsiz olanların ve görevini ihmal edenlerin ise vazifeden el çektileriklerini ortaya koymaktadır. Hısnımansur Kadısı Mehmed Efendi, 16 Safer 1131 (10.1.1719) tarihli bir dilekçe ile Hacı Abdülganî dâru'l-kurrâsında günlük sekiz akçe ücret ile şeyhu'l-kurrâ olan İbrahim'in, hizmetinde tembellik yaparak görevini layık-ı veçhile ifa etmekten imtina etmesi sebebiyle görevden alınmasını ve onun yerine ehl-i kurrâ olan Ali Efendi'nin tayin edilmesini arz etmiştir. Nitekim dilekçenin üzerindeki “mucebince tevcih oluna” ibaresi talebin onaylandığını ve İbrahim'e bir berat verilmek suretiyle şeyhu'l-kurrâ olarak atandığını göstermektedir.⁶⁹ 5 Muharrem 1147 (8 Haziran 1734) tarihli Hısnımansur Kadısı Ahmet Bey'in sunduğu bir başka dilekçe ise, görevinde tembel

⁶⁵ OA, C. MF, No. 8941.

⁶⁶ Hz. Peygamberin Dâru'l-Erkam'ı ashabına Kur'an öğrettiği bir merkez kılması, Mus'ab b. Umeyr'in ilk Kur'an muallimi olarak Medine'ye gönderilişi, hicretin ikinci yılında Medine'de Mahreme b. Nevfel'in evinde “dâru'l-kurrâ” denilen bir Kur'an mektebinin tesisi, Kubâ mescidinin ve Mescid-i Nebi'nin aynı zamanda birer Kur'an mektebi görevini yerine getirmeleri İslam tarihinde ilk “dâru'l-kurrâ” faaliyetlerindendir. Bilgi için bkz. Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 335; Nebi Bozkurt, “Dârülkurrâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınevi 1993), 8: 543.

⁶⁷ Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 336.

⁶⁸ Cahit Baltacı, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 1976), 22; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 259.

⁶⁹ OA, İE. EV, No. 6079; OA, C. MF, No. 6132.

davranması ve görevini terk etmesi sebebiyle görevinden alınan İbrahim'in beratını hala teslim etmediği ve zaman zaman Ali Efendi'ye müdahale ederek onun huzurunu bozmaya çalıştığını ifade etmiştir. Dâru'l-kurrâda huzur ve sükûneti sağlamak amacıyla İbrahim'in elinde olan beratın alınmasını padişaha arz etmiştir.⁷⁰ Görevden azledilmiş bir kimsenin görev beratının elinde kalmaya devam etmesi hukuka aykırı olmakla beraber tekrar görev alma umudunu da devam ettiren bir durumdur. Bunun aksine görev beratının geriye iadesi ise kişinin tekrar görev alma ile ilgili tüm umutlarından vazgeçmesi anlamı taşıdığından beratın teslimiyle söz konusu dâru'l-kurrâda eğitimin huzur içinde devamı temin edilmiştir.

3. 4. Hacı Abdülğani Medresesi

Osmanlı'da eğitim- öğretim genellikle devlete malî bir yük getirmeden vakıflar tarafından yürütülmüştür. Medrese binasını inşa ederek vakfeden hayırsever kişiler, eğitim öğretim görevini yürütmekte olan müderrislerin ve hizmetli kadrosunun maaşlarını ödemek, medresede eğitim gören talebelerin iâşe, ibate ve ihtiyaçlarını karşılamak için gelir getiren akarlar da tahsis etmişlerdir. Bu akarlardan elde edilen gelire medreselerde eğitim öğretimin devamı sağlanmıştır. Vakıfların yürüttüğü bu sistemli hizmet sayesinde devlet eğitime bütçeden bir pay ayırmak zorunda kalmamıştır.⁷¹

Arşiv belgelerinde Adıyaman'da da Hacı Abdülğani Cami'i bünyesinde bir medresenin olduğu görülmektedir. 25 Rebîulevvel 1198 (05.01.1783) tarihli Hısnımansur Kadısı Seyyid Taha Halil imzasını taşıyan bir arizaya göre, Hacı Abdülğani Cami'i bünyesinde yer alan medresede haftanın iki günü yevmi 8 akçe vazife ile tefsir muallimliği yaparken vefat eden İshak Halife'nin yerine cemaat ve kadı tarafından layık görülen eşref-i ulemadan olan oğlu Seyyid Mustafa'nın tayin edilmesi teklif edilmiştir. Ayrıca göreve atandığına dair kendisine bir berat verilmesi Hısnımansur Kadısı tarafından arz edilmiş ve atama gerçekleşmiştir.⁷²

Hacı Abdülğani Cami'i bünyesinde devam eden eğitim ve öğretimin aksamaması için tefsir mualliminden başka dersiâmıların da tayin edildiğine arşiv belgelerinde yer verilmiştir. 20 Safer 1282 (15.7.1865) tarihli bir belgede Mehmed Vehbi Efendi'nin şehri 200 kuruş vazife ile Abdülğani Cami'i medresesine dersiâm olarak tayin edildiği ifade edilmiştir. Mehmed Vehbi Efendi'nin vefatıyla dersiâmlık cihetine Halid Efendi tayin edilmiştir. Söz konusu dersiam cihetine aylık 200 kuruş vazife tahsisi hakkında 7 Rebiulahir 1333 (22.2.1915) tarihinde muhasebât müdüriyeti umûmiyesine ilmühaber verildiğine arşiv belgesinde yer verilmiştir.⁷³ Arşiv belgeleri Hacı Abdülğani medresesinde eğitim ve öğretime ara verilmeden münhal kalan muallim, müderris ve dersiâm nev'inden kadrolara sürekli liyakatli âlimlerin atandığını göstermektedir.

4. Hacı Abdülğani Vakfı Gelir Kaynakları ve Harcama Kalemleri

Vakfa bağlı hayır kurumlarının hizmetlerini devam ettirebilmeleri için vakfın akarlarının olması önem taşımaktadır. Arşiv kayıtlarında Abdülğani vakfına ait akarların olduğunu

⁷⁰ OA, C. EV, No. 8973.

⁷¹ Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, (İstanbul: Marifet Yayınları 1985), 124-128; Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 16-22.

⁷² OA, C. MF, No. 3389.

⁷³ VGMA, 159.130/1068.

görmek mümkündür. Abdülgani vakfına ait 60 civarında dükkân⁷⁴ ve bir de buğday pazarının⁷⁵ olduğu arşiv kayıtlarında geçmektedir.

23 Teşrinisanî 1309 (23.11. 1917) tarihli bir arşiv belgesinde Hacı Abdülgani vakfının evkaf-ı mülhakadan olduğu belirtilerek vakfın gelirlerinin ehl-i mürtezika arasında paylaşımı konusunda bir şikâyet yer almaktadır. Şikâyete binaen Evkaf-ı Hümayûn idaresi 28 Kânunuevvel 1309 (9.1.1894) tarihli bir yazıda, "...vakfiyesi mukayyet olmadığı cihetle hasılâtı hakkındaki şart-ı vâkîf bilinemediği gibi vakf-ı mezbur muhasebesinin rüyetiyle muhasebe koçanlarının hazineye vurduna dair kayıt bulunamamış..."⁷⁶ denilmektedir. Ayrıca vakıf kurucusunun neleri şart koştuğu ile vakıf gelir –giderlerine dair muhasebenin görülüp- görülmediğinin soruşturularak Evkaf Nezaretine iletilmesi şu sorular ışığında talep edilmiştir: "... ba'dehu icabına bakılmak üzere evvel emirde vakf-ı mezkûrun şimdiye kadar muhasebesi rüyet edilmemiş midir? Edilmemiş ise esbabı nedir?"⁷⁷

Osmanlı döneminde vakıf yönetimleri vakıflara bağlı hayır kurumlarında kimlerin hangi şartlarda görev yaptığını Evkaf Nezaretine bildirmektedir. Aynı şekilde Abdülgani vakfının da vakıf yönetimi kimlerin hangi şartlarda hayır kurumlarında görev yaptığını Evkaf Nezaretine bildirmiştir. Vakıf yönetiminin teamül-ü kadime uygun olarak gerçekleştirdiği icraatlarını Evkaf Nezaretine bildirdiği yazışmadan personel ile ilgili görev dağılımını ve gelirlerin harcanmasını görmek mümkündür.

Mülhak vakıflar yönetimlerini vakıf kurucularının vakfiyede belirttiği şartlara veya teamül-ü kadime uygun bir çerçevede sürdürmelerine rağmen Evkaf Nezareti bu tür vakıfları faaliyetleri, gelir-giderleri ve harcamaları bakımından izlemeye devam etmektedir. Hademe-i hayrât olarak bilinen cami, sıbyan mektebi, medrese ve dâru'l-kurrâ gibi hayır kurumlarında görevli olanların beratlarının olup olmadığı ise şu soru ile sorgulanmaktadır: "...ve cami'i şerif-i mezkûrun hademesinin umumu sahib-i berat mıdır?"⁷⁸ Evkaf nezareti hademe-i hayrâtın görev yaptığı ibadet mekânı olan caminin ma'mur durumda olup olmadığını da inceleme konusu yapmaktadır "...camiy-i mezkur el-yevm mevcut ve ma'mur olarak derununda eda'yı salât olunmakta mıdır?"⁷⁹ Ayrıca vakfın geliri ve giderini de yine Evkaf Nezareti teftiş ve denetlemede bulunarak vakıf kurumların hizmetlerinin aksamaması, kazançlarının suî istimale uğramaması için gerekli tedbirleri almaktadır. "...vakf-ı mezkûr vâridâtı neden ibarettir? ve kaç kıt'a musakkafatı vardır? ve şehri veya senevî ne miktar kira getirmektedir? ve müsakkafat-ı mezkûre kirası filhakika ehl-i mürtezika taraflarından mı alınmaktadır? Öyleyse böyle bir muamelenin icrası neye ve ne gibi bir emre müstenittir?"⁸⁰

⁷⁴ OA, *EV. MKT*, No. 2040.

⁷⁵ Hacı Abdülgani'nin camiye vakfettiği Buğday Pazarı'nın Çarşı Cami'i'nden Kap Cami'i'ye kadar olan alanı kapsayan buğday ve benzeri hububatın satışının yapıldığı bir Pazar yeri olduğu, daha sonra buraya dükkânların yapıldığı hususunun şehrin yaşlı insanları tarafından ifade edildiği bilgisi halen Çarşı Camii İmamı olan Emin Çil'den alınmıştır.

⁷⁶ OA, *EV. MKT*, No. 2049.

⁷⁷ OA, *EV. MKT*, No. 2049.

⁷⁸ OA, *EV. MKT*, No. 2049.

⁷⁹ OA, *EV. MKT*, No. 2049.

⁸⁰ OA, *EV. MKT*, No. 2049.

Böylece Evkaf Nezareti denetim, teftiş ve soruşturma yetkisini kullanarak vakıf mal varlıklarını koruma altında tutmaya çalışmıştır. Evkaf Nezareti, özellikle vakfın muhasebe kayıtlarının ve görevlilerin beratlarının tasdikli suretinin gönderilmesini talep ederek vakıf üzerindeki denetimini gerçekleştirmiştir.

Hacı Abdülgani vakfı yönetimi, vakıf akarlarından elde ettiği geliri vakfın yönetiminde ve hayrî kurumlarında görevli olanlara göreve atanırken takdir edilen miktarlarda ödeme yaparak vakfa bağlı kurumlarda aksaklığa meydan vermeden topluma yönelik hizmetlerin gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Vakıflarca çalışan personelin maaşlarının karşılanması memleket çapında devletin gerçekleştirmesi gereken nice görevlerin bu müesseslerce ifa edilmesine yol açmıştır. Vakıflar, toplumun sıkıntıda olduğu her alanda hizmet ederek devlet ile tebea arasında bir köprü görevi de yapmışlardır. Çok sayıda personelin aile geçimini sağlamasına vesile olan vakıflar, topluma dinî, kültürel ve sosyal alanda fayda sağlamakla kalmayıp şehrin ekonomisine de önemli katkılar sağlamışlardır. Hacı Abdülgani Vakfı da ticaret yapan esnafa kiraladığı dükkânlarıyla ticaret yapacağı alanlar takdim ederken, buğday pazarı ile de esnaf ile halkı buluşturduğu yine ticarî bir ortam meydana getirmiştir. Buralardan vakfa gelen gelirlerle topluma yönelik hizmetlerin devamı sağlanmıştır.

Sonuç

Osmanlı tarih ve medeniyeti açısından arşiv belgeleri büyük önem taşımaktadır. Osmanlı medeniyetinin önemli bir parçası olan vakıf kurumunun tarihi geçmişini arşiv belgeleri ortaya koymaktadır. Vakıf kurumunun Osmanlı Adıyaman'ında da topluma dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda önemli hizmetler verdiğini bu belgelerde görmek mümkündür. 16. yüzyılda Adıyaman'da Hacı Abdülgani tarafından çarşı merkezinde yaptırıldığı cami, mektep, dâru'l-kurrâ ve medresesine dair faaliyetlerini ve bu faaliyetlere kaynaklık eden akarlarını arşiv belgeleri ortaya koymaktadır.

Hacı Abdülgani vakfının vakfiyesi kayıtlı olmadığından vakfın yönetilmesinde, hayır kurumlarına personel atamasında ve vakıf gelirlerinin toplanmasında ve harcanmasında teamül-ü kadim esas alınmıştır. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren vakıflardan sorumlu bir bakanlık olarak teşekkül ettirilen Evkaf nezareti, Hacı Abdülgani vakfını da denetlemiştir. Vakfın kendi içinde de bir denetim mekanizmasının olduğunu, vakfın yöneticileri arasında zikredilen “nazır” unvanlı görevlinin vakfın yönetimine ve harcamalarına dair denetlemeler yaptığını söylemek mümkündür.

Yönetim ve denetim sonucunda yüzyıllar boyu hayat süren Hacı Abdülgani vakfı, hayrî eserleri ile Adıyaman şehir hayatına ilmî, kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan önemli katkılar sağlamıştır. Adıyaman Müftülüğü kayıtlarında ve halk arasında Çarşı Cami'i olarak bilinen Hacı Abdülgani Cami'i halen topluma hizmet vermeye devam etmektedir. Adıyaman halkı daima Hacı Abdülgani'yi hizmetlerinden dolayı baba unvanıyla yâd ederek ona “Hacı Abdülgani Baba” demektedir. Arşiv belgeleri ışığında hizmetleri ortaya konulan Hacı Abdülgani vakfının ve cami'inin Adıyaman tarihinde ayrı bir yeri olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKGÜNDÜZ, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. 2. Baskı, İstanbul: OSAV 1996.

AYDENİZ, Tuğba. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hademe-i Hayrât”. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) 08-09 Ekim 2018 Malatya, Bildiriler Kitabı*. Ankara: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Aralık 2018. 1: 709-733.

BALTACI, Cahit. *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 1976.

BALTACI, Cahit. “Mektep”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları 2004. 29: 6-7.

BOZKURT, Nebi. “Dârülkurrâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınevi 1993), 8: 543.

KAZICI, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. Kayhan Yayınları İstanbul 1991.

KAZICI, Ziya. *İslamî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*. İstanbul: Marifet Yayınları 1985.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı 1994.

Ma'muretü'l-Azîz Salnamesi 1290. 8. Baskı, Ma'muretü'l-Aziz: Vilayet Matbaası 1290. Osmanlı Arşivi (OA), *AE. SAMD. III*, No. 42/4111.

OA, *AE. SABH. I*, No. 244/16299.

OA, *AE. SMHD. I*, No. 22/1300.

OA, *AE. SMHD. II*, No. 71/ 5296.

OA, *AE. SMMD. IV*, No. 18 /1976.

OA, *AE. SMST. III*, No. 52/3830.

OA, *C. EV*, No. 19342.

OA, *C. EV*, No. 29209.

OA, *C. EV*, No. 428.

OA, *C. EV*, No. 8973.

OA, *C. MF*, No. 3389.

OA, *C. MF*, No. 6132.

OA, *C. MF*, No. 6132.

OA, *C. MF*, No. 7093.

OA, *C. MF*, No. 7907.

OA, *C. MF*, No. 8941.

OA, *C. MF*, No. 8978.

OA, *C. MF*, No. 4445.

OA, *C. EV*, No. 27615.

OA, *C.EV*, No. 29209.

OA, *C.MF*, No. 3389.

OA, *Ev. d*, No. 34325.

OA, *EV. MKT*, No: 140.

OA, *EV. MKT*, No. 1407.

OA, *EV. MKT*, No. 1447.

OA, *EV. MKT*, No. 2040

OA, *EV. MKT*, No. 2049.

OA, *EV. MKT*, No. 977.

OA, *EV. MKT*, No. 980.

OA, *EV. MKT. CHT*, No. 411/ 4.

OA, *İE. EV*, No. 6079.

OA. *C. EV*, No. 94.

OA. *C. EV*, No. 27615.

ÖZTÜRK, Nazif. “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 1995. 11: 521.

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları 1971.

SUCU, Mustafa. *Adyaman İli ve İlçeleri*. Gaziantep: Yeni Zamanlar Dağıtım, 1992.

ŞEKER, Osman. *Cumhuriyetin 50. Yılında Adyaman 1973 İl Yılığ*, İstanbul: Nakibler Matbaası 1973.

TURGUT, Bahattin. “İslam Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği”. *İlted*. 50 (Aralık / December 2018/2): 272-293.

TURGUT, Bahattin. *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Adyaman'daki Vakıf Hizmetleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ SBE. 1993.

UZUN, Mustafa. “Muhammediye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2005. 30: 586-587.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). Defter no. 159, Belge no.114, s. 939.

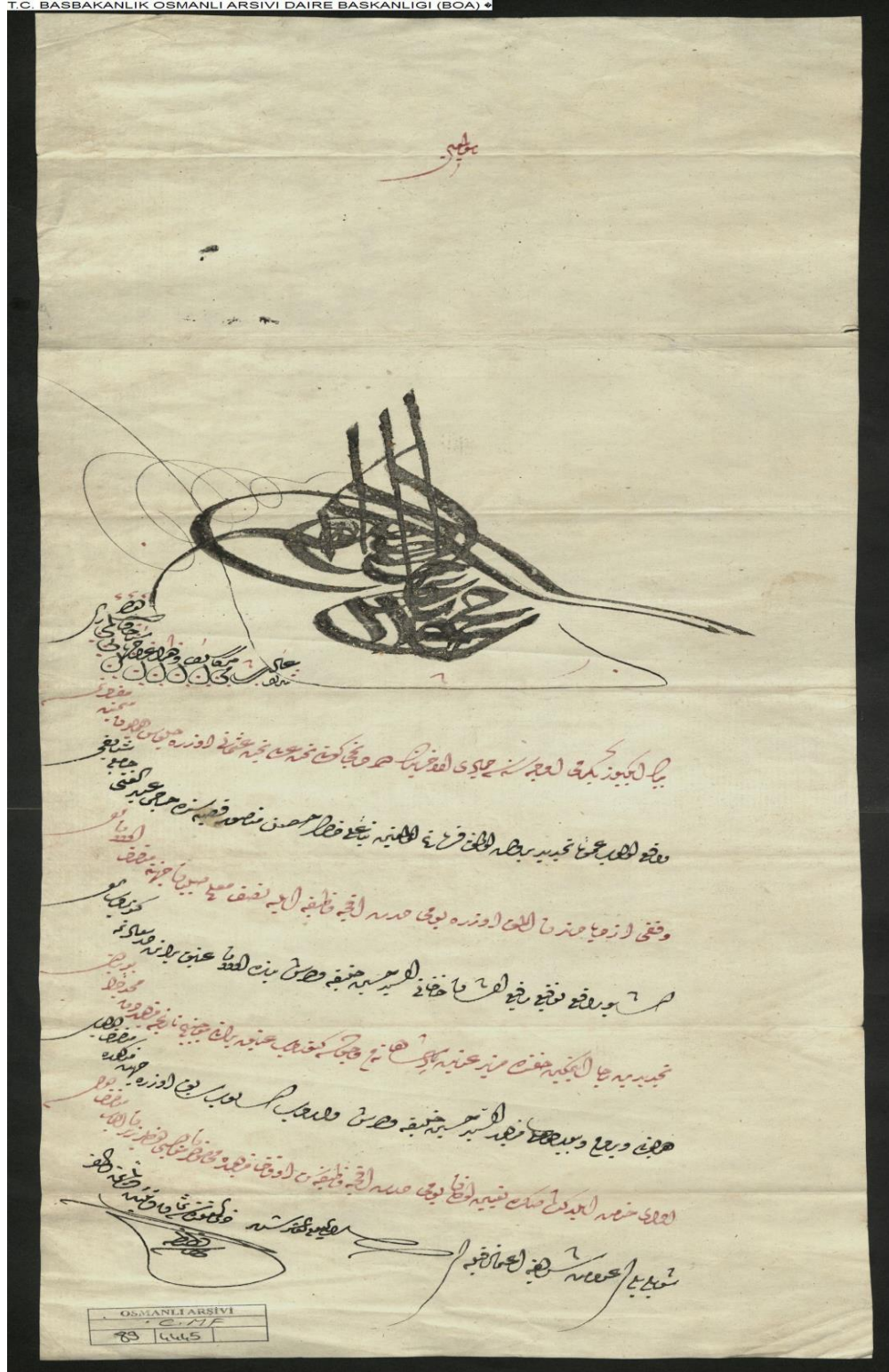
VGMA, 159.130/1068.

VGMA, 159.168/1375.

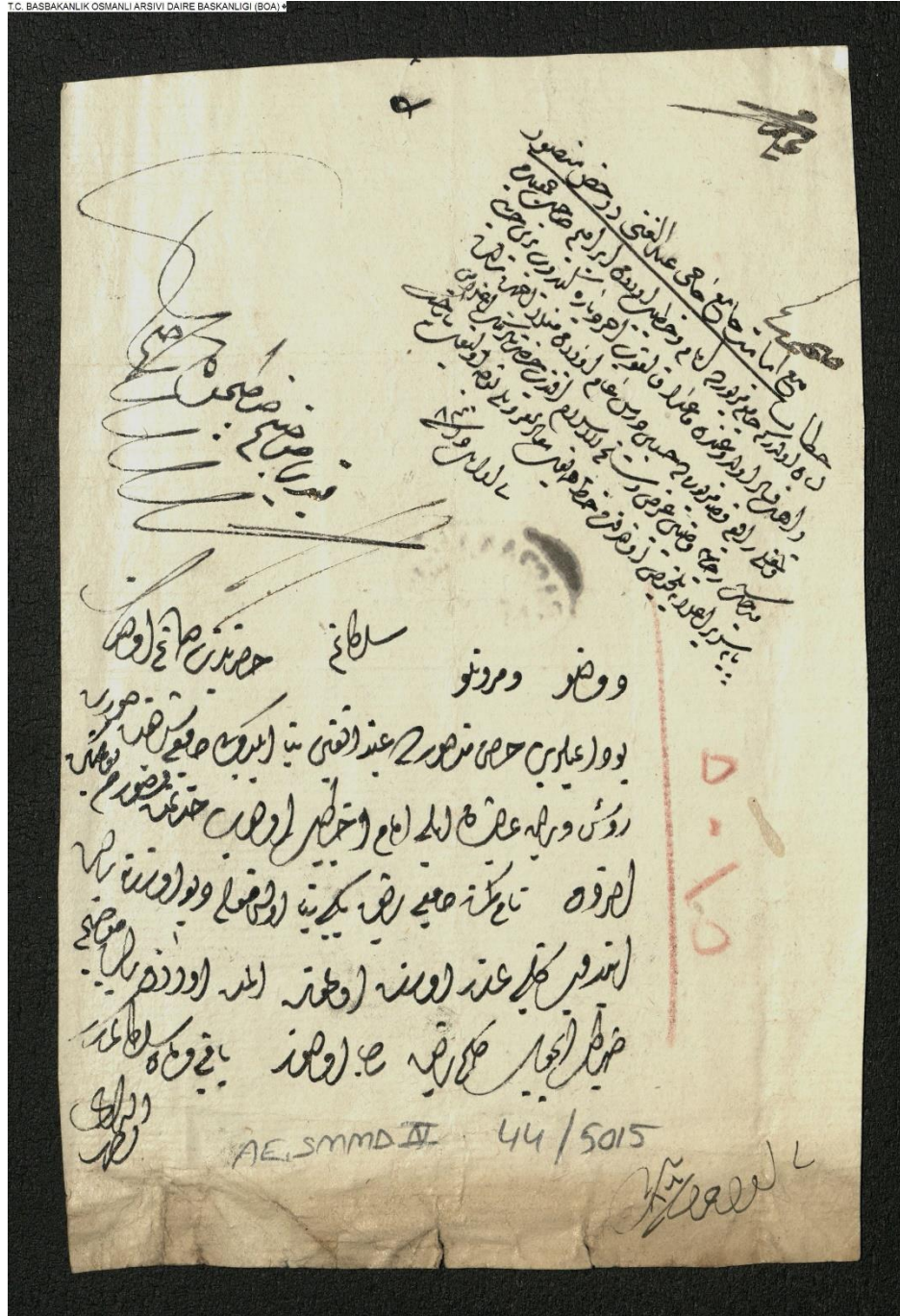
VGMA, 200.132/1132.

EKLER

Ek 1: Abdülgani Vakfı Görevli Beratı

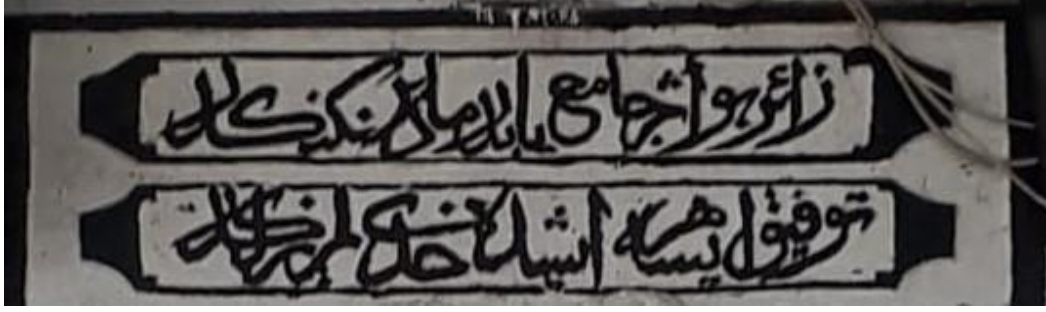

Ek 2: Abdülgani Cami'î'ne imam ve hatip atanma sürecine dair örnek bir belge:

AE.SMMD.IV.00044.05015.001

Ek 3: Hacı Abdülğani (Çarşı) Cami'i Cümle Kapısı Üzerindeki Kitabeler

(Caminin giriş kapısı üzerindeki iki kitabeden üstteki kitabe tek beyitlik olup Adıyaman Camilerini onarma ve yaşatma derneğinin kuruluşundan sonra yazılmış bir kitabe izlenimi vermektedir. Okunuşu şöyledir:

Zâir bû eser Câmî' yapdurma derneğindir.

Tevfik ise her işde Hüdâ-yı lem yezelindir.

Ek 4: Caminin Cümle Kapısı Üzerindeki Kitabe ve Transkripsiyonu

Caminin asıl muhtevalı kitabesi ise kapının hemen üstünde yer almaktadır. Üç sütun altı beyitten ibaret bir şiir olup gazel nazım biçimiyle Şair Şükri isminde biri tarafından yazılmış bir tarih manzumesidir. Okunuşu şöyledir:

Bu zîbâ Camî'-i Abdülğani kim mevkib-i gufrân,

Duhuluyla olur müstağrak-ı feyz-i Huda insân.

Ânı bir tarz-ı dilkeşle yine selama arz etmek

Temennisiyle her mü'min olurdu rûz u şeb nâlân,

Dokuz yüz altmış beşte görüp inade nagehân,

Anı tevsî'an termim eylemiş Hacı Muhammed Cân.

Teşebbüs vaki' olduysa büyük ebrâr-ı ümmetten

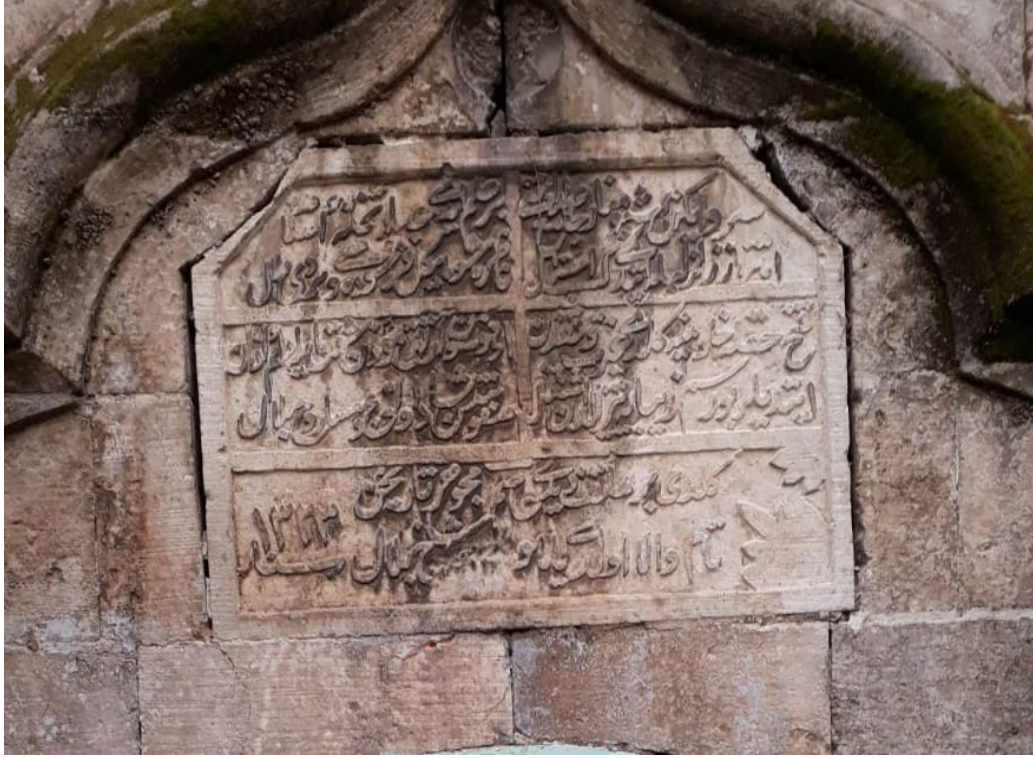
Bu emr-i hayrın ikdâm eyledi icrâsına fermân,

Kaza vâki' olup üç yüz yigirmi altıda nâgâh,

Meyan-ı çarşuda çünkü yandı bu güzel evyân

Bu rahmetgâha târîh-i mücevher söyledim Şükri.
Yenilendi kerim hilye muharrem es-sala ihvân

Ek 5: Çarşı Cami’i Minaresi Kitabesi ve Transkripsiyonu

258

(Minare kitabesinde Kıt’a-i Kebîre nazım biçimiyle celî ta’lik tarzında yazılmış bir tarih manzumesi olan 5 beyitlik şiir Şair Asım tarafından kaleme alınmıştır. Şiirde, minarenin 1323 (1905) yılında bir zelzele sonucu yıkıldığı, hayırsever insanlar tarafından ayağa kaldırılarak ezan seslerinin yeniden yükselmesine vesile olduğu ifade edilmiştir.)

Serv iken işbu minâre-i Cami’i Abdülganî,
İ’tizâz-ı zelzeleyle etti kesb-i ihtilâl
Bir ‘alem idi ibâdethâne-i İslâm’da,
Nâzıra şu heykel-i fersûdesi verdi melal.
Feth-i hakkla hâdimine geldi izzet ü
Ettiler bu resm-i zibaya tezelzülde iştiğal
Okusun artık müezzin şafak ile daim ezan
Safvetiylen şad ola murg-u demsâz rûh-u Bilâl.
Geldi bir hâtif dedi Âsım mücevher târihin
Tam vâlâ olduşâh-ı Bilal. sene 1323 (1905).